

душе» [2, 330-340]. Ймовірно, Андветт – старший син Гуннлейва, оскільки в двох надписах він названий першим. Тоді з тексту можна визначити інформацію про три покоління однієї сім'ї: Гуннлейв, який загинув під час походу Ингвара, його п'ять синів, і два сини старшого сина Гуннлейва, Андветта, які названі тими ж іменами, що і їх дядько та дід: Кар і Гуннлейв.

Зазначимо, що рунічні камені, на погляд шведського дослідника Палмса, були очевидцями чергування як владних структур, так і індивідуальних амбіцій, політичних та соціальних цілей в різних регіонах Скандинавії [3, 42-43]. Звичайно, рунічні камені відображали зв'язок між мотивами успадкування соціальних та політичних прав. Зрозуміло, що надписи виконані рунами Молодшого Футарка уособлюють особливі відносини між уповноваженими і померлими. Більш того рунічні надписи містять додаткові вказівки до питань, стосовно успадкування і права власності. Датський професор археології К. Рандсборг пов'язує розквіт рунічної меморіальної традиції з появою нових соціальних категорій або ж нових соціальних умов, де монументи повинні були закріплювати позицію спадкоємця щодо покійного. Дослідник характеризує рунічні камені як легальні документи, котрі містили дату про наслідування титулів та жалувань, передбачаючи згоду померлого на передачу майна спадкоємцю [10, 22-41].

Таким чином, аналіз скандинавських рун Молодшого Футарка, з використанням технології контент-аналізу, дає можливість зробити наступні висновки. По-перше, молодшорунічні надписи відкривають можливість для вилучення логічних категорій, які в свою чергу визначають високий ступінь репрезентативності рун та функціональну стійкість логічних маркерів, їх певну ієрархію з точки зору мети дослідження. По-друге, в процесі контент-аналізу рунічних надписів як історичного джерела стосовно особливостей меморіальної традиції Скандинавії XI ст. було виявлено, що різні категорії представлені нерівномірно, зокрема значне домінування належить текстам, що містили відомості щодо замовників братів та синів.

1. Прицак О. *Походження Русі. Стародавні скандинавські джерела (крім ісландських саг)*. – Т. I. – К., 1997.
2. Мельникова Е.А. *Скандинавские рунические надписи: Новые находки и интерпретации. Тексты, перевод, комментарий*. – М., 2001.
3. Zilmer K. *Records and representations of Baltik traffic in the Viking age and the early middle ages in early Nordic sources: Diss... Ph. D.* – Tartu, 2005.
4. Миронов Б.Н., Степанов З.В. *Историк и математика*. – М., 1975.
5. Пасхвер И.С. *Средние величины в статистике*. – М., 1979.
6. Славко Т.И. *Математико-статистические методы в исторических исследованиях*. – М., 1981.
7. *Norges runetidskrifter / Utg. ved G. Storm – Oslo, 2007; Fornvannen. Journal of Swedish Antiquarian Research [Електронний ресурс]*. – Режим доступу: <http://fornvannen.se/fornvannen.html>.
8. *Norges runetidskrifter*.
9. Мельникова Е.А. *Древняя Русь в свете зарубежных источников*. – М., 2003.
10. Randsborg K. *The Viking Age State Formation in Denmark*. – London, W. y.

Kurzenkova A.A. The application of the content analysis method in studying of the features of the runic commemorative tradition in Scandinavia at the XI century. In the article are investigated the stages of the content-analysis of the Scandinavian rune inscriptions as the most valuable historic source. **Key words:** Scandinavian runes, rune inscriptions, historical source, runic commemorative tradition of Scandinavia of XI century.

А. Ю. Чабан

ЛІТОПИС ГРИГОРІЯ ГРАБ'ЯНКИ ПРО СЕРЕДНЮ НАДДНІПРЯНЩИНУ ЧАСІВ ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ

У статті проаналізовано погляди Г. Грабянки на Середню Наддніпрянщину часів Визвольної війни.

Ключові слова: Літопис, Г. Грабянка, Середня Наддніпрянщина, Визвольна війна.

До найбільш значимих творів, де описується Середня Наддніпрянщина часів Визвольної війни середини XVII ст., належать козацькі літописи Самовидця, Самійла Величка та Григорія Граб'янки. Безумовно, вони не позбавлені певної ідеалізації героїв, гіперболізації подій, інколи в них присутній дух моралізаторства, у відповідності з тогочасними уявленнями про літературні прийоми, а також із літературно-естетичними уподобаннями, які розвивалися під впливом стилю бароко, а відтак, засилля пишності, емоційності викладу. Тому ми підходимо до їх повідомлень через призму критичного, порівняльного аналізу. Та все ж, попри зазначені недоліки, козацькі літописи, зокрема Г. Граб'янки [1], дають нам найбільш точний й наближений за часом опис перебігу подій середини XVII ст. та оцінку тогочасної ситуації, на що дослідники неодноразово звертали увагу [2 – 5].

Так, Г. Граб'янка у своєму літописі, визначаючи причини повстання українського народу проти поляків, на перший план виносить не особисту образу Б. Хмельницького за наругу, яку вчинили над ним та його сім'єю польські чиновники, а те, що “причиною воєн козацьких був собор Берестейській, бо саме після нього новоутворена унія внесла смуту серед православних”. А ще те, що “ляхи нестерпно тяжкий глум над людом українським чинили, над храмами божими глумилися, як силою брали у благочестивих маєтності їхні, а самих смертю карали, честі та влади позбавляли, навіть до суду не допускали” [1, 33].

Детально зупинившись на заслугах Михайла та Богдана Хмельницьких перед польською короною і тому несправедливому насиллі, яке чинили місцеві польські чиновники, Г. Граб'янка зробив висновок, що “ляхи, прийшовши з землі польської, стали постоем у Чигирині і Черкасах, і, як це завжди бувало, сильно мешканців тих міст озлобили”. І що “не тільки над Хмельницьким, а і над усіма козаками ляхи наругу чинили” [1, 34-35]. Літописець наводить історію з листом польського короля козацькому генеральному осадлу Барабашеві, який мешкав у Черкасах, і про те, як Хмельницький хитрістю вимагав цей лист у дружини Барабаша. Ці події відбувалися, за літописом, у грудні 1647 р., у Суботіві [1, 38].

Описуючи перші бої Визвольної війни, літописець повстає із Запорізької Січі. Взимку, “з великою силою” прийшов до Черкас гетьман польський Павло Потоцький. Звідси, навесні поляки, німецькі найманці та реєстрові козаки вирушили назустріч повсталим. Однак, завдячуючи діяльності “особливого посланця Хмельницького Ганжі” та Филона Джелелія, всі 6 тисяч реєстрових козаків “як одне серце і душа єдина” [1, 40] перейшли на бік повсталих. Це стало вирішальним у перемозі під Жовтими Водами.

Детально описує Г. Граб'янка й наступну битву Визвольної війни. Поляки прийшли до Корсуня, “щоб ближче до польського краю бути і в потребі скоріше допомогти зібрати. Відразу ж після Ради прийшли на Рось і стали табором за милю від Стеблева” [1, 42]. Тут і відбулася переможна битва козаків над поляками, яка мала величезний вплив на розгортання подальшої боротьби.

У літописі детально описуються державотворчі дії Б. Хмельницького протягом кінця 1648 та першої половини 1649 рр. Зокрема увагу полковника привернули міжнародні стосунки, прийом у Переяславі та Чигирині “послів Ракоція, з Боснії, румельців із-за Дунаю, з господарства Мултянського і Волоського і від далеких татар (Волзьких і Ногайських)” [1, 53], врешті, і польських послів. У цей же час Хмельницький “по всій Україні своїх полковників поставив: в Чигирині став полковником сам, у Черкасах – Воронченко, в Переяславі – Лобода, в Каневі – Кутак, в Корсуні – Мороз” [1, 56].

Фактично літописець засвідчив процес формування козацької армії. Епіцентром його стала Середня Наддніпрянина. Літописець вказує, як здійснюється ця досить складна діяльність на середину 1649 р. Автор називає 15 полків та кількість реєстрових козаків у них. На Середній Наддніпрянині це були: Чигиринський полк (полковник Федір Якубовський), який нараховував у своєму складі – 3189 козаків; Черкаський (полковник І. Воронченко) – 2989 осіб; Канівський (Семен Павлицький) – 3120; Корсунський (Лук’ян Мозиря) – 3472; Переяславський (Хведько Лобода) – 2150; Кропив’янський (Филон Джалалій) – 2053 [1, 56, 73].

Г. Граб’янка відзначив також переможні битви Б. Хмельницького у 1649 – 1651 рр., участь у них середньодніпровських козацьких формувань. Дипломатичні стосунки козацької держави, які здійснювалися в козацькій столиці – Чигирині, а також у Переяславі, Ірклієві та інших містах та містечках Середньої Наддніпрянині. Окремі сторінки літопису присвячені трагічній битві під Берестечком. Після Берестечка поляки розгорнули наступ на Середню Наддніпрянину, зокрема, на Черкаси. Б. Хмельницький в той же час підійшов з військами до Ольшанки, а звідти до Білої Церкви, де став табором по обох берегах Росі [1, 81-82]. Крім цього, Г. Граб’янка описав бій на західній околиці Середньої Наддніпрянини, поблизу Монастирища 1653 р., коли Богун розбив війська Чернецького, які “не тільки від Монастирищ відступили, а й з України повтікали” [1, 89].

Взимку 1654 – 1655 рр. розігралася нова війна українських козаків і російських військ проти поляків та кримських татар в Умані, а також між Ставищами і Охматовим. Тут відбулася надзвичайно важка битва, де поляки чимало козаків. Та все ж перемога була за українськими та російськими військами. Б. Хмельницький “добрався до Білої Церкви, звідти до Охматова, звільнив там піхоту на чолі з Пушкаренком, з’єднався з ним, попрямував на Буки і там приєднав до себе 5 козацьких полків. А коли до нього підійшли ще й козаки з Умані, він вирішив був іти слідом за ляхами, та побачивши, що ті пішли у свої землі, полишив цю думку і розмістив своє військо на пости” [1, 99]. У кінці 1655 р., “повернувшись на Україну в Чигирин, Хмельницький деякий час переждав, упорядкував разом з боярином... Василем Бутурліним деякі військові справи” [1, 105].

У 1664 р. події громадянської війни зачепили безпосередньо Наддніпрянину. Ось як пише літописець: “після згаданих подій Брюховецький безболісно простував на Чигирин. Та нежданно Чернецький прислав у Чигирин кілька корогов війська і Чигиринці замкнулися в місті та впродовж кількох тижнів стояли мужньо і захищалися, хоч їх невтомно штурмували, обстрілювали з гармат і доволі-таки відчутно дошкуляли. В час осади до оборони Чигирини Тетеря залучив орду. Це змусило Брюховецького зібрати раду в наметі, погодивши свої дії з Сірком, дати відсіч і Тетері, що прийшов з ордою і війську польському, що сиділо в Чигирині” [1, 132]. У той же час “Чернецький віддав Стеблів татарам на ясир” [1, 133], а “Брюховецький зимував у Каневі” [1, 133].

Чимало описів подій на Середній Наддніпрянині у Літописі належать до часів гетьманування Петра Дорошенка. Року 1667: “Після того... Дорошенко став гетьманом обох берегів Дніпра”, але невдовзі “відійшов до Путивля. І тут одержав з Чигирини звістку про яесь безчестя своєї дружини... Сам повертається в Чигирин” [1, 139]. Незабаром “дізналися про те, що Дорошенко послав своїх відданих за допомогою до султана турецького, запорожці та поляки і над... річкою Рось у селі Кононча взяли в облогу Дорошенка з Черкаським та Канівським полками та шеститисячним загоном піхоти. І впродовж 5 тижнів тримали в осаді” [1, 141].

Водночас “Суховієнко, здавши гетьманство уманському полковнику Ханенку, пішов на Умань. У слід за ним рушив і Дорошенко, дорогою підкоряючи полки своїй владі. Прийшов під Умань і тут з’єднався з Чаусем, що йшов на підмогу з сайджакми та Білгородською ордою. Забачили уманці, що їм несла вистояти і почали з Дорошенком переговори. Вони не впустили Дорошенка у місто, а пообіцяли самі прибути в Чигирин” [1, 141].

У році 1672: “Після богоявлення господнього Дорошенко з ордою та зі своїм військом напав на Україну. Поки ніде не міг добути жодного міста. Тоді він попалив посади, і, повертаючись до Чигирини, залишив полк в Умані. Та уманці перебили полковника Жеребила та його старшину, вигнали з міста піхоту” [1, 143]. В 1674 р.: “Боярин князь Григорій Григорович Ромодановський та Петро Дмитрович Шкуратов з’єдналися з гетьманом запорізьким Іваном Самійловичем і рушили дружно на Чигирин. Проте тамтешнього гетьмана Дорошенка, що закрався в Чигирині, взяти не змогли, відступили і потяглися до Черкас...” “Черкаси в січні здалися на волю Самойловича, аналогічно поступилися і канівці. Дорошенко вирішив зміцнити Корсунь, куди направив сім полків. Сам же залишившись в Чигирині, послав за ордою” [1, 148].

Від Дорошенка після бою відійшли Лисянка, Богуслав. Тобто, практично всі міста Подніпров’я від’єдналися від гетьмана. Водночас у Переяславі гетьманом обох берегів Дніпра обирають Івана Самойловича. Сам же П. Дорошенко очікував на допомогу кримських татар. Натомість І. Самойлович у травні “вирядив під Смілу переяславського полковника Дмитрашка, поставивши його наказним гетьманом над двадцятитисячним загоном козаків та придавши йому два полки росіян і п’ятнадцять гармат”. Битва відбулася під Орловцем. Під Ташликом в бою Дмитрашко розбив татар і козаків Дорошенка так, що “вони своїм трупом густо вкрили поле на чотири милі навкруги” [1, 149].

На Середнє Подніпров’я вирушили турки і татари. Самойлович та Ромодановський відійшли від Чигирини. Люди стали покидати навіть фортечні міста. Літописець наводить як приклад Лисянку: “Не раз і не два вона давала відсіч ворогу. Так вона вистояла проти Чернецького... з гетьманом Тетерею, що облягли її великими пішими та кінними силами і ордою, що прийшли їм на підмогу. Шістнадцять тижнів брали вони її, добували гранатами та гарматами і не взяли. Вистояла вона і проти волошина Кастанного, який прийшов під Лисянку з шеститисячним військом і хотів її взяти миром, а потім думав пограбувати... Вистояла вона і проти гетьмана Суховія”. Того ж 1674 р. “знаменита і багатолюдна” Лисянка [1, 151] була зруйнована і сплюндрована військами татар та П. Дорошенка. Така ж доля спіткала через певний час Стеблів та інші міста.

Страшний час для української народності настав, коли на українській землі прийшли турки й татари. Літописець зображує, як склалася доля міста Умані в 1674 р.: “Розпашілий від християнської крові,... турок

пішов під Умань, послав у місто двадцять своїх пашів і почав схиляти городян до замирення» [1, 151]. Місто, знаючи долю Лисянки, Ладизина відмовилося від підкупного миру з турками. Протягом кількох тижнів уманці мужньо боролися своє місто. Після захоплення Умані турки вчинили масовий погром і нищення городян. Все це бачили козаки Дорошенка, які перебували у місті. Розгром і знищення, які несли з собою турки та війська Дорошенка, викликали масове переселення козацького люду Середнього Подніпров'я до Самойловича на Лівобережжя. Так, у 1675 р., як вказує літописець, були переселені майже всі жителі Корсуня. Після такого кроку, поляки «спалили місто разом з церквами» [1, 152].

1676 р. розпочався походом військ Самойловича і Ромадановського на Чигирин. «Спершу облягли його загоном на тисячу двісті возів». Після переговорів Дорошенко склав Самойловичу гетьманство. Як пише літописець: «огакою неоплаканою ганьбою та зруйнуванням України завершилося гетьманування Дорошенка». Хоча Г. Граб'янка тут же зауважує, що за Дорошенком була закріплена Українська держава, яку він називає імперією і межі її біля «Коростишева та під Львів» [1, 153].

У 1677 р., «в останніх числах червня турецько-татарські сили, а з ними також Юрко Хмельницький прийшли до Чигирини і впродовж чотирьох тижнів брали його усією силою і усіма способами – і приступами, і підкопами, і гранатами, і безперервним обстрілом». Незважаючи на це, місто вистояло. 29 серпня турки відступили від міста, «а в Черкасах, Медведівці, Жаботині, Мошнах, Драбівці, що їх взяв був турок, козаки знову поставили свої залоги» [1, 154]. Після ремонту веж Чигирини, Самойлович переселив тамтешню старшину і корінних козаків на Задніпров'я, залишивши лише полк під командуванням Кравченка. Турецький султан жорстоко покарав своїх воєначальників, які втекли з-під Чигирини. Такої карі «не уник би і хан, коли б не втік у черкаські землі» [1, 155].

8 червня 1678 р. турецькі й татарські війська, на чолі з візирем Мустафою почали новий штурм Чигирини. Керували обороною міста І. Ржевський та Г. Коровченко. Вирішальні події відбулися 10 серпня. Після виснажливої облоги війська козаків та росіян залишили місто. Відхід був здійснений організовано, тому практично вдалося зберегти козацькі сили. «Коли Юрій Хмельницький побачив, що турки повергаючи все надорозі, рушили додому, то попросив у них невелику частину легких своєвільних людей (турок і татар) і разом з Яненком пішов на Канів, спалив його, людей вирубав, а в церкві монастирській мурованій людей подушили вогнем. Саме цей опис відносить нас до жертвовної смерті канівського священника Макарія разом із паствою, які заживо згоріли у канівському храмі. Ті ж, що вціліли, присягнули Ю. Хмельницькому і здалися. Так здалися і інші міста Черкаси, Мошни, Корсунь, Жаботин» [1, 158].

Ми навели лише окремі фрагменти з Літопису Григорія Граб'янки, що стосуються головних подій, які відбувалися на Середній Наддніпрянщині в часи Визвольної війни середини XVII ст., однак і вони дають змогу побачити повноту перебігу подій, відзначити, що саме ця земля знаходилася в їх епіцентрі.

Chaban A.Y. The Grygoriy Hrabianka's Chronicle of the Middle Dnieper land during the Liberation War. In the article the views of G. Hrabianka on the Middle Dnieper land during the Liberation War are analysed.

Key words: Chronicle, G. Hrabianka, Middle Dnieper, the Liberation War.

О. А. Лукашевич

**ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК АРХІВНИХ
ТА АРХЕОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
В ПРАКТИЦІ ТАВРІЙСЬКОЇ ВЧЕНОЇ
АРХІВНОЇ КОМІСІЇ (на прикладі
публікації ордерів генерал-губернаторів
Катеринославського намісництва Григорія
Потьомкіна та Платона Зубова)**

Стаття присвячена історії публікації ордерів генерал-губернаторів Катеринославського намісництва Г. Потьомкіна і П. Зубова, направлених правителям Таврійської області в останній чверті XVIII століття. Видання підготувала Таврійська вчена архівна комісія, яка почала свою діяльність в 1887 р. Завдяки поєднанню архівних, археографічних досліджень, комісії вдалося здійснити репрезентативне видання історичних джерел, необхідних для вивчення історії Південної України періоду її колонізації, а також журнальної археографії XIX – початку XX ст. Публікація виявилася унікальною, адже оригінали ордерів не збереглися.

Ключові слова: Таврійська вчена архівна комісія, архівна справа, археографія, краєзнавство, ордер.

Значуще джерело з історії Криму переломного для нього часу, а також російського абсолютизму останньої чверті XVIII ст., епохи серйозних військово-політичних успіхів – ордери генерал-губернаторів Катеринославського намісництва Г. Потьомкіна (обіймав посаду з 1784 до 1791 рр.) і П. Зубова (1793 – 1796 рр.) [1] були введені до наукового обігу вже в першій половині XIX ст. Майже 2600 ордерів Г. Потьомкіна за період з 1774 р. (коли він був призначений віце-президентом Військової колегії) до 1791 р. і П. Зубова за 1793 – 1796 рр. опубліковані в центральних та місцевих виданнях, в збірках документів, головним чином, дореволюційного часу [2]. Проте, досі ці публікації не стали предметом спеціального археографічного та архівознавчого аналізу.

Слово «ордер» з'явилося серед російської лексики в першій чверті XVIII ст. і означало персональне письмове розпорядження. Згідно сенатського указу від 22 січня 1767 р., ордери повинні були служити для зносин губернатора з губернськими установами, воєводою та «іншими людьми» [3, 29]. Втім, їхнє застосування було набагато ширшим: вони використовувалися для листування посадових осіб вищих і нижчих рангів, що мали чини I–XIV класів. Монарх, Сенат, колегії ордери в своєму листуванні не застосовували. О. Дружиніна зазначала, що ордери Г. Потьомкіна мають характер урядових розпоряджень [4, 15]. З такою оцінкою можна погодитись, оскільки генерал-губернатор, за «Установами про губернії» 1775 р., був особистим представником імператриці в місцевому управлінні. У його виданні були важливі господарсько-адміністративні, військові і поліцейські справи намісництва. Реальна влада Г. Потьомкіна була більш значною, оскільки він довгий час був фаворитом Катерини II. Те ж стосується і його наступника П. Зубова.

В роки громадянської війни оригінали ордерів Г. Потьомкіна і П. Зубова загинули [5, 29]. Розпочаті нами пошуки в Російському державному військово-історичному архіві (РФ), Державному архіві АР Крим, Херсонському обласному архіві, не допомогли виявити їх слідів. Таким чином, дореволюційні публікації за своїм значенням наблизилися до першоджерел [6, 15]. У пропонуваній статті ми прагнули визначити, яка кількість

1. Граб'янка Г. Літопис. – К., 1991.

2. Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький. (Соціально-політичний портрет). – К., 1995.

3. Смолій В., Гуржій О. Становлення української феодальної державності // *УДЖ*. – 1992. – № 10.

4. Степанков В. Українська держава у середині XVII століття: проблеми становлення і боротьби за незалежність (1648 – 1657 рр.). – К., 1993.

5. Чабан А. Історія Середньої Наддніпрянщини. – Черкаси, 2011.